

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА АВТОРА “ЛЯМЕНТУ МІЩАН ОСТРОЗЬКИХ 1636 РОКУ”

У статті розглядається питання автора “Ляменту міщан острозьких 1636 року”, останнього твору острозького літературного кола кінця XVI – першої половини XVII ст. Досліджено, якого походження був автор твору, коли міг навчатися в Острозькій академії, чи був це його єдиний твір.
Ключові слова: Острозька академія, автор, острозьке літературне коло, протектор.

Yuriy Mynenko. Traits to the portrait of the author of “Lamentation of Ostroh residents in 1636”

The paper discusses the authorship of “Lamentation of Ostroh residents in 1636”, the last work from Ostroh literary circle of the late 16th – the first half of the 17th cent. The researcher provides his opinion as to the author’s origin, the time of his possible studying in the ‘Ostroh academy’. There is also a question if it was the unique work of the author.

Key word: Ostroh academy, author, Ostroh literary circle, protector.

Говорячи про історію Острозької академії XVI – першої половини XVII ст., функціонування довкола неї гуртка науковців та літераторів, у полі зору медієвістів опинялася насамперед постать князя Василя-Костянтина Острозького. Звісно, з його смертю активне культурне життя міста підупало, але цілком не занепало, адже й далі діяли і друкарня, й академія. Занепад острозького культурного осередку пов’язаний з іменем онуки князя, доньки Олександра Анни-Алоїзи Ходкевич, а закриття академії стало безпосереднім результатом її політики.

“Лямент міщан острозьких” 1636 року – по суті останній твір острозького літературного кола, яке об’єднує в собі твори, а також авторів, діяльність яких так чи так була пов’язана з культурним життям Острога останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. Текст “Ляменту” відомий на сьогодні за виданням П. Житецького (“Записки Наукового товариства ім. Шевченка”, 1903, т. 51) [8, 562]. Твір, з одного боку, ніби підсумовує сторінку історії, говорячи про “славне минуле Острога”, із другого – незалежна позиція автора дає йому змогу піднятися до рівня важливих суспільних узагальнень.

Аналізуючи твір, насамперед хотілося зупинитися на постаті автора, що заховався за криптонімом М. Н. Про себе наприкінці передмови він скупко зазначає: “Дата з Ровного, з найубогшої школи...” [8, 259]. Про освіченість автора говорить і В. Шевчук, адже “першу частину твору написано нерівноскладовим віршем, другу – віршем сапфічним, що свідчить: поет десь учивсь у колегіумі і вивчав поетику” [9, 317].

Я. Поліщук приймає як цілком доведене твердження, що перший письменник із Ровного “був вихованцем Острозької академії, адже добре знав ситуацію в місті, де й набув відповідних професійних умінь” [6, 38], хоча прямих свідчень цього й не маємо. Однак цю тезу можемо прийняти як найвірогіднішу, спираючись на цитати з тексту. Оповідуючи про трагедію, автор зауважує: “Славним, мовлю, ніколись, милим острожаном” [8, 261], а у “Придатку” захоплено вигукує: “О ти Острогу, місто справедливе!” [8, 268]. Далі читаємо:

Ти-сь било хлібом завжди приходневі,
Ти убогому маткою било студентові,
В тобі хто мешкав, нігди не шкодовав,
Хто ся шановав.

Тераз не стуйте ж! на що ж юж приходить!
Снат ся юж на тоє, подобно, заводить,
Жеби сь юже било в нівеч обернено
З ґрунту знищено [8, 268].

Як бачимо, автор із жалем говорить про занепад острозького культурного осередку, чия доля, як і острожан, були йому небайдужі, хоч сам він у місті вже давно не жив, а подію описує за переказами:

Хоть ем на тоє не смотрів очима своїма,
Але єднак довожу людьми цнотливими,
От котрих тую нещасную новину гдим слишав,
Тен лямент во такий способ жалосне й описав [8, 257].

Звернення автора до теми із життя Острога, тобто такий “острозький патріотизм” – іще один доказ навчання автора в академії, де минули його найкращі роки. Тож важливо з’ясувати хронологічні межі життя автора в Острозі.

У творі жодним словом не згадано князя Василя-Костянтина Острозького, який помер 1608 року. Можна припустити, що автор “Ляменту” навчався пізніше, бо ж інакше навряд чи оминув би увагою його постать. На відсутності слави роду Острозьких у тексті наголошує й В. Шевчук, однак у дещо іншому аспекті: “Цікаво й те, що тут ані натяком не згадується, що Острозькі – царський український рід, як це чинилося в поезії не раз, <...> рід, місія якого була втримувати давні державні традиції українського народу; більше того, Анна-Алоїза подається тут як маріонетка в руках ксьондзів, <...> відтак царськість свою цілком утратила і стала маріонеткою в чужих руках” [9, 321].

Проте у творі немає також важливих деталей часів правління Анни-Алоїзи, котра, одружившись 1620 року з гетьманом Каролом Ходкевичем, дістала право розпоряджатися своїми маєтностями, до яких належала більша частина Острожчини, половина Острога і право опікунства над релігійними інституціями [4, 65].

Стурбовані релігійним фанатизмом княжни та її чоловіка, відомого непримиренністю до православних, острожани таємно пишуть листа зі скаргою до козацького гетьмана Бородавки. Скориставшись відсутністю Ходкевича, до Острога прибуває 4 тис. козаків, яких розмістили в будинках особливо затятих католиків, чим приструнчили і їх, і Анну-Алоїзу. Ходкевич згодом помстився гетьманові, спровокувавши проти нього виступ козаків та старшини, невдоволених нестачею фуражу та провіанту в Хотинській війні, що призвело до страти Бородавки 1621 р.

Утиски православних згодом відновилися, княжна робить спробу передати ордену єзуїтів Суразькі володіння, прибутки з яких спрямовували на утримання академії. 1622 р. Анна-Алоїза “викупляє від О. Пузини оренду Суразької волості, зобов’язуючись виплачувати на шпиталь щорічно дві тисячі злотих, але далі обіцянок справа не пішла, і позбавлений дотацій шпиталь перестав функціонувати” [4, 66].

1623 р. княжна “заборонила “руським бакалаврам” академії викладати польською і латинською мовами, що в тодішніх умовах зводило її до рівня школи початкової писемності” [4, 124]. 1624 р. за згодою уніатського владики Є. Почаповського Троїцька церква була передана єзуїтам, котрі її розібрали й поставили латинську каплицю. Але найголовнішою справою життя Анни-Алоїзи стало будівництво в Острозі єзуїтського колегіуму, якому княжна відписала величезні маєтності. Будівництво тривало упродовж 24 років (1624 – 1648) аж до початку національно-визвольної війни.

Заради справедливості зазначимо, що існує й інший погляд на постать Анни-Алоїзи Ходкевич, висловлений Михайлом Максимовичем у листах до володарки Острога в XIX ст. графині Антоніні Блудової [1] – цінній студії з історії роду Острозьких. Скажімо, він зазначає, що справді існувало два видання Острозької Біблії, а вірші Герасима Смотрицького містилися у другому з них. Князь Василь-Костянтин у листах послідовно йменується лише Костянтином і, виявляється, саме він разом із князем Чарторийським був ініціатором передання українських земель під владу Польщі 1569 року. Його ж сина, князя Олександра, отруїв власний слуга.

М. Максимович, говорячи про княжну, відзначає вроду Анни-Алоїзи Ходкевич, називає її “прекрасною и добродушною Гальшкою” [1, 155]. Для єзуїтів вона справді 1621 року заснувала великий колегіум. “Но кровь Острожскихъ сильно еще говорила в ней: гробница отца і деда напоминали еще внятно о благочестивыхъ предках <...> и она предпринимала даже востановить заново, в своем городе Турови, православную епископию по грамоте Жигмонта I-го, данной прадеду ея, Константину Ивановичу” [1, 156]. Тож княжна на початку своєї діяльності планувала навіть відновити права православних.

Ситуація різко змінилася лише 1633 р., коли король підтвердив православну ієрархію. Єзуїтам залишалося тільки йти в наступ, і до 1638 р. все в Острозі опинилося в їх руках. Згадує М. Максимович і факт перехрещення тіла князя Олександра. Острозьку трагедію, як він сам зізнається, переповів княжні за Львівським літописом [1, 157].

Такий опис дещо різниться від сучасних досліджень, адже достеменно відомо, що єзуїтська колегія була заснована в Острозі 1624 року. Окремо хотілося б зупинитися на ще одній невідповідності. М. Максимович називає “училище”, заснована Василем-Костянтином Острозьким для освіти духовенства за прикладом латинських, греко-слов’янським. Проте в передмові до свого “Букваря”, виданого 18 червня 1578 р., Іван Федоров, наголошуючи на зв’язку діяльності школи і друкарні, зазначає, що до Острога були запрошені вчені-викладачі, богослови, знавці мов “искустныхъ въ греческомъ языкѣ и в латинскомъ, паче же и в рускомъ. И приставі ихъ дѣйствищному училищу” [5, 66-67]. Друкар говорить про освіченість викладачів. Хоча прямої вказівки на те, що грецьку й латину студіювали в Острозі, немає, однак важливою є згадка про них насамперед, і лише наприкінці Іван Федоров згадує: “паче же и в рускомъ”.. Тож, імовірно, це визначення М. Максимовича також не зовсім повне.

Повернімося все ж до твору. Він не містить згадок про жодні історичні події. Очевидно, автор про них нічого не знав. Натомість оповідь “Ляменту” зосереджена здебільшого на описі самої трагедії, цілком відокремлено від інших подій. Факт побиття острозьких міщан для автора був лише відправною точкою для висловлення гуманістичних ідей та узагальнень¹.

Наважимося припустити, що автор “Ляменту міщан острозьких” міг навчатися в Острозькій академії не раніше 1608 р., адже не оминув би згадати діяння й заслуги князя Василя-Костянтина Острозького, але й не пізніше 1620 р., бо тоді був би змушений приділити постаті Анни-Алоїзи Ходкевич більше уваги; натомість маємо лише звертання наприкінці твору:

О пані зацная! будь же літостивая,
Не будь крѣве людської так ганебне хтивая,
А тот гнів в собі рач умеровать,
Ласку даровать [8, 268].

З огляду на невизначеність постаті автора для дослідника видається важливим іще одне питання: чи це єдиний твір автора, чи, можливо, його перу належать іще якісь. Джерелом для роздумів знову ж таки може бути текст вірша. Зосередьмося на аналізі передмови.

Твір присвячено митрополитові Петру Могилі: “Пренайдостонійшему в Христі отцю і пану его милости господину Петру Могилі, з ласки Божеї митрополиту київському, галицькому і всей Русі, воєводичеві земель Молдавських, пану своєму милостивому, М. Н. здоров’я, щастя і довголітнього повоження вірно

¹ Докладніше про це див.: [2].

зичу і віншую” [8, 257]. Це єдина згадка імені митрополита у творі, надалі автор обмежується означеннями “пан”, “милостивий пан”, “ваша милость”.

У передмові, як і в тексті, жодним словом не згадано імені Томаша Замойського, одруженого з дочкою князя Олександра Острозького Катериною, якій і дісталось Рівне з прилеглими територіями під час чергового поділу спадщини Острозьких 1621 року [6, 32]. Про дуже освічену людину свого часу, воєводу київського і власника Рівного у творі немає ні слова. Не згадано на ім'я у творі, як уже зазначалося, й Анну-Алоїзу Ходкевич, котрій автор міг би адресувати різкий осуд чи викриття.

Звертання до Петра Могили як до свого єдиного й милостивого пана наводить на думку або про близькість автора до кола митрополита, або ж про вдячність за отримані чи сподівані вигоди. У пригоді нам може стати така відвертість: “абим тиж тую книжечку мою, <...> под протекцію велебності вашєї, пана моєго милостивого, офіровав, за чим тая подлая книжечка моя вашу милость моєго милостивого пана *протектора* (курсив наш. – Ю. М.) собі обираєт, зацністю, годністю і мудростью великого, яко того, который од молодості літ своїх аж до того часу науку милуєш, кохаючися в читанню книг потребних <...>” [8, 258]. Тобто поет не лише присвячує Петрові Могилі цей подарунок (“подлая книжечка”), а й обирає митрополита за свого захисника, що давало змогу сміливо висловлюватися в тексті, не боячись покарання. “Варто наголосити й на немало громадянську сміливість автора, коли зважити, як розправлялися в Острозі з тими, хто виказував прихильність до “нешасних острожан”. Автор мав мужність не тільки ту прихильність відчувати, але й з'явити й увічнити у художньому творі”, – зазначає із цього приводу В. Шевчук [9, 321].

Говорячи про заслуги митрополита на ниві науки й освіти, автор пише: “Знак певний ест милості і вдячності противно наукам, которії ваша милость милостивий пан недавно коштом немалим в Києві фундовати рачив, поставивши так много лябінатов, же так реку...” [6, 258]. Автор висловлює вдячність митрополитові, на що вказує його власний підпис: “Дата з Ровного, з найубогшей школи вашей велебності моєго милостивого пана всего добра зичливий найнижчий служебник з служебников” [7, 259]. Тож автор був світським учителем школи в Рівному, відкритої з ініціативи митрополита. Як відомо, з іменем Петра Могили пов'язане розгортання православної системи вищої й середньої освіти в Україні, яка копіювала католицькі школи, намагаючись конкурувати з ними. Зокрема, відомо про відкриття 1634 року колегій у Вінниці (згодом переведеної на Волинь у Гощу) і Крем'янці 1636 року. Очевидно, середня школа діяла й у Рівному.

Ще далі в передмові натрапляємо на такі слова: “Нехай же теди люде, читаючи тую працю мою, под зацним іменем вашєї милості моєго милостивого пана поданую і написаную...” [8, 258]. Отже, автор, присвячуючи твір Петрові Могилі, сподівався не лише на захист, а й на видання твору. Проте у друк такий твір тоді потрапити не міг, тож “зберігся в рукописі й опублікований щойно в 1903 р.” [9, 317].

Можна було би подумати, що “Лямент міщан острозьких 1636 року” – єдиний твір невідомого вчителя з Рівного. Однак порівнюючи працю письменника з подвигом воїна, адже обома рухає жадання слави, автор подає ще одну цікаву самохарактеристику: “Як таж і человек посполитий, котрий ач в науці і довтіпі не ест над людей вивишоний, але єднак стараюся о тоє, жеби до смаку вдячного припадаючїї опера свої розтропне і мудре написані княжатом і монархом офіровав, которих слави для їх зацності і достойності часу бинамній не уменшив і овшем тим барзій они вивисшаєт і коренить” [8, 258]. Із цих слів можемо зробити такі висновки. По-перше, автор, найімовірніше, не був

шляхетського походження¹, належав до соціальних низів, чим і пояснюється його співчуття до “милих острожан”. Зрозумілим у цьому зв’язку стає й топос скромності (“найнижчий”, криптонім “М. Н.”), хоч таке самоприниження й видається надмірним як на середину XVII ст. По-друге, автор – представник численної когорти віршописців, котрі заради матеріальної вигоди писали “княжатом і монархом”², тому й не наважився поставити власного імені поряд з ім’ям митрополита, обмежившись криптонімом. Цим пояснюється і його неабияка віршова вправність, відточена у “творчості на замовлення”, а також надмір (навіть для барокових текстів) ласкавих звертань та постійне самоприниження.

Отже, усі ці риси (освіченість, мистецький хист, походження, православне віросповідання) і дають підстави дійти, скажімо, такого висновку про автора “Ляменту”: “Була це непересічна особистість, особливо як зважити гуманістичну спрямованість його художнього мислення: світогляд його ще не повністю, але вже сформований антифеодальний, при цьому в ньому прочувається й національна свідомість” (Вал. Шевчук) [9, 321]. Автор у творі ніби застерігав зденаціоналізовану шляхту в особі правительки Острога, передчуваючи катастрофу, якою і стала для панівної верстви національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. Таким постає образ автора “Ляменту”, що в художній формі відтворив події острозької трагедії 1636 року. Уважаємо його останнім твором острозького літературного кола останньої чверті XVI – першої половини XVII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Максимович М.* Письма о князях Острожских к графине А.Д. Блудовой // *Бендюк М.* Графиня Антоніна Блудова та Остріг. – Остріг: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2013. – С. 105-160.
2. *Миненко Ю.* Гуманістичний пафос “Ляменту міщан острозьких 1636 року” // *Слово і Час.* – № 1. – 2014. – С. 70-75.
3. *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576–1636). – Київ: Наукова думка, 1990. – 192 с.
4. *Острозька академія XVI – XVII ст.* Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – 201 с.
5. *Острозька академія XVI – XVII ст.* Енциклопедія / За ред. І.Д. Пасічник. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2011. – 512 с.
6. *Поліщук Я.* Рівне. Мандрівка крізь віки: нариси історії міста. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 300 с.
7. *Стратій Я.* Значення Острозького культурно-освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI – XVII ст. // *Острозька давнина* / Відп. редактор І. Мицько. – Львів, 1995. – С. 90-96.
8. *Українська література XVII ст.:* Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – Київ: Наукова думка, 1987. – 608 с.
9. *Шевчук В.* Криптонімний автор, що оплакав острозьких міщан // *Шевчук В.* Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII століть: У 2 кн. – Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. – Київ: Либідь, 2004. – С. 317-321.
10. *Pilarczyk F.* Stemmata w drukach polskich XVI wieku. – Zielona Góra, 1982. – 120 s.

Отримано 21 грудня 2015 р.

м. Острог Рівненської обл.



¹ Наявність полонізмів у тексті, на нашу думку, зумовлена радше історико-культурними умовами того часу, а не походженням автора.

² В історії польської літератури такі письменники отримали назву “pisarkowie” [10, 4].